

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра теоретичної і практичної філософії

Діалектична методологія пізнання

Dialectical methodology of knowledge

Кваліфікаційна робота за напрямом підготовки 033 «Філософія»

на здобуття освітнього рівня бакалавр філософії

Студент-виконавець

Савченко Катерина Андріївна

V курс, ОР «Бакалавр»

заочної форми навчання

Науковий керівник:

Малишена Юлія Олегівна

кандидат філософських наук, асистент

Допущено до захисту:

На засіданні кафедри теоретичної
і практичної філософії

Протокол №___ від _____ 2022 р.

Зав. кафедри теоретичної і практичної філософії,
доктор філософських наук, професор,
Шашкова Людмила Олексіївна

Київ-2022

ЗМІСТ

ЗМІСТ	Ошибка! Закладка не определена.
ВСТУП	2
АКТУАЛЬНІСТЬ	2
РОЗДІЛ 1	3
ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ	3
1.1 Поняття, категорії, принципи діалектики	3
1.2 Історичні етапи розвитку діалектики як методології пізнання	7
РОЗДІЛ 2	9
ЗАКЛАДАННЯ ІДЕЙНИХ ОСНОВ ДІАЛЕКТИКИ	9
2.1 Винахідник діалектичного мистецтва — Зенон Елейський	9
2.2 Діалектичний метод Сократа, Платона	11
РОЗДІЛ 3	16
ІДЕАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МАТЕРІАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА	16
3.1 Діалектичні погляди Канта, Фіхте, Гегеля	16
3.2 Діалектичний матеріалізм	26
ВИСНОВОК	33
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	37
ДОДАТОК 1.	39
АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ	39

ВСТУП

АКТУАЛЬНІСТЬ

Однією з найважливіших завдань історико-філософської науки залишається вивчення історії становлення та розвитку діалектичного методу мислення. Навряд чи правомірно вважати, що новий філософський метод виникає як підсумовування окремих приватних законів та принципів, що цей процес аналогічний до індуктивного узагальнення окремих "діалектичних фактів". Важливо з'ясувати взаємозв'язок філософської методології зі складною ієрархією загальнонаукових і специфічних способів і прийомів діяльності на шляху до становлення діалектичної методології. Методологія фактично функціонує не у вигляді жорсткої системи стандартів, приписів, таке тлумачення неминує призвело б до догматизму, а як загальна система припущень і орієнтирів людської діяльності, світогляд є найважливішим з них.

Філософія не може, наприклад, дати фізиці специфічні методи для вивчення квантової механіки. Але це стосується загального підходу до відкриття істини у фізиці. Тут йдеться не про тактику дослідницького процесу, а про стратегію в боротьбі за істину. Описуючи роль правильного методу в пізнанні, наприклад, Френсіс Бекон, порівнює його зі смолоскипом, що освітлює дорогу мандрівникові в темряві. Навіть кульгавий, який обрав правильний шлях, прибуде попереду безцільного мандрівника. Само собою зрозуміло, що сам по собі метод не може гарантувати успіх дослідження. Потрібен не тільки хороший метод, але й уміння його застосовувати. На жаль, універсального метода, який міг би бути однаково ефективним для вирішення будь-яких завдань, не існує. Єдино-практичний метод пізнання сьогодні сприймається як щось недосяжне, таке як: Вічний Двигун. Навіть сьогодні, найефективніші алгоритми досліджень апіорі не гарантують нам досягнення того, що наразі не відоме і може виходити далеко за межі наявних знань та методів, адже якісно нові об'єкти вимагатимуть якісно нових шляхів пізнання, тому зараз суттєвою зростає увага до систематичного вивчення різноманітних помилок, способів їх виявлення, критики та долання омани. Для досягнення істини потрібно спочатку опанувати універсальні філософські принципи, саме діалектичні методи пізнання — очолюють ієрархію методів. У соціальних дослідженнях діалектичний матеріалізм у поєднанні з історичним матеріалізмом виконує функцію методу для всіх суспільних наук. У науці методологія часто вирішує долю дослідницького проекту.

Різні підходи можуть призвести до протилежних висновків, які можна зробити з одного й того самого фактичного матеріалу.

Об'єкт дослідження — діалектичний метод пізнання.

Предмет — основні діалектичні методологічні програми пізнання.

Мета: дослідити в історичному аспекті діалектику як методологію пізнання.

Основні завдання дипломної роботи:

1. Розкрити загальні принципи діалектичної методології пізнання.
2. Дослідити історичні етапи розвитку діалектики як методології пізнання.
3. Описати діалектичні методи, погляди мислителів, а саме: Зенона Елейського, Сократа, Платона, Іммануїла Канта, Йоганна Готліба Фіхте, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Фрідріха Енгельса та Карла Маркса.
4. Розкрити сенс діалектичної методології пізнання

Методи дослідження:

- аналіз першоджерел;
- уявне моделювання;
- формалізація;
- сходження від абстрактного до конкретного при оцінці теорій.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

1.1 Поняття, категорії, принципи діалектики

Діалектичний метод пізнання — система правил, сформульованих на основі знання закономірностей досліджуваних областей дійсності та орієнтують людину в її пізнавально-перетворювальній діяльності. Діалектичний метод пізнання вивчає діалектичну логіку. Саме вона на основі загальних законів дійсності та пізнання формулює принципи, що орієнтують людей у їхній практичній та пізнавальній діяльності, розробляє вимоги до мислячого та чинного суб'єкта, дає теоретичне обґрунтування форм, у яких здійснюється рух пізнання до істини.

Ефективність методу оцінюється головним чином — за його відповідністю відповідному об'єкту. Чим істинність теорії відрізняється від істинності методу? Теорія стосується лише свого об'єкта і характеризується ступенем, до якого вона дійсно відтворює цей об'єкт. Але метод може бути правдивим, у сенсі ефективним, в одній когнітивній ситуації, водночас призводячи до хибних висновків в іншій. При різноманітності методів неминуче виникає проблема вибору одного та оцінки його як можливого способу вирішення конкретних теоретичних і практичних завдань. Це надає методології ціннісний аспект і спонукає нас оцінювати методи з позиції істинності. Хоча методи можуть відрізнитися за якістю, усі вони мають спільну основу в цілісній діалектико-матеріалістичній методології. Сьогодні широко використовується діалектичний метод, адже він є одним з найрозповсюдженіших та універсальних методів філософського пізнання. У філософській літературі з проблем цього методу панувало і панує розмаїття думок. Навіть, тлумачення терміну “діалектика” має безліч значень, а саме:

- вчення про вічне становлення і мінливість буття (Геракліт);
- мистецтво діалогу, досягнення істини шляхом протиборства думок (Сократ);
- метод розчленовування і зв'язування понять з метою досягнення ідеальної суті речей (Платон);
- вчення про єдність протилежностей (М. Кузанський, Дж. Бруно);
- спосіб руйнування ілюзій людського розуму, який, прагнучи до цілісного і абсолютного знання, неминуче заплутується в протиріччях (І. Кант);
- загальний метод досягнення протиріч (внутрішніх імпульсів) розвитку буття, духу і історії (Г. В. Ф. Гегель);
- вчення і метод, що є основою знання про дійсність і її революційного перетворення (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін).

Зміст діалектики розкривається через її основні категорії, принципи і закони. Перше вчення про категорії мало системний характер в трактаті Аристотеля “Категорії”, де були розкриті найзагальніші поняття. За Кантом категорії є апіорними форми розуму, що характеризують структуру мислення суб'єкта пізнання. Але найбільша частина найважливіших діалектичних категорій знайшла своє обґрунтування у філософській системі Гегеля, в ідеалістичній інтерпретації. У теорії

діалектичного матеріалізму категорії вважалися результатом узагальнення соціального досвіду та розвитку пізнання.

Категорії — це загальні поняття, що відображають найістотніші взаємодії між явищами, що розвиваються. Основними категоріями є:

- сутність і явище;
- зміст і форма;
- система, елемент і структура;
- ціле і частина;
- єдине, особливе та універсальне;
- причина і наслідок;
- можливість і реальність;
- необхідність і випадковість;
- свобода і необхідність;
- переривання і безперервність;
- якість і кількість.

Сутність і явище є найважливішими діалектичними категоріями, які характеризують основні ознаки всіх предметів світу. Суть і явище завжди міжособистісні. Феномен – це розкриття особливих ознак сутності речі, доступних відчуттям. Отже, явище — це зовнішні характеристики речі, яку людина пізнає на досвіді; суть можна досягнути лише за допомогою розуму. Зміст — це те, з чого складається річ чи явище. Форма — це порядок існування всіх складових частин, спосіб зовнішнього вираження змісту. Зміст мінливий, але залишається в рівновазі за рахунок форми. У кожній дії присутній конфлікт між змістом і формою. На певному етапі зміст змінює свою форму, адже вона є перепорою для подальшого розвитку, шляхом зміни - отримує нову форму. У сучасній науці категорія “форма” близька за змістом “структурі”. Система являє собою впорядковану суму інтерактивних елементів. Елемент – це неподільна складова частина певної системи. Елемент є не тільки неподільною, а й необхідною складовою частиною системи. Якщо в системі відсутній лише один елемент, це вже буде інша система. Кількість елементів, характеризують порядок їх розташування та зв'язки між. Структура – це сукупність зв'язків між елементами систем. Елементи становлять зміст системи; структура складає її форму.

Діалектика наполягає, що не буває ізольованих явищ. Кожне явище зумовлене якимось іншим попереднім явищем. Більше того, кожне явище визначає і обумовлює деякі наступні явища. У цій ситуації ми можемо

визначити категорії “причин і наслідків”. Причина – явище, що обумовлює інше. Наслідком є явище, породжене іншим. Отже, в діалектиці існує точка зору на причинність як на зв’язок між явищами, коли одне явище (причина) завжди породжує інше явище (наслідок). Тут можна сформулювати поняття детермінізму. Детермінізм — це вчення про об’єктивну взаємодію і взаємоумови явищ матеріального і духовного світу.

Індетермінізм - це доктрина, яка заперечує об’єктивність причинно-наслідковий зв'язок. Необхідність (має бути) і випадковість (може не бути) - це категорії, що відображають тип зв'язку між явищами. Необхідність полягає в типі зв'язку між явищами, що визначаються основними, істотними причинами. Випадковість – це тип зв'язку, що визначається випадковістю, невідповідні фактори.

Категорії тісно пов’язані з темою “свідомість”. Категорії є універсальними і необхідними для мислення. Загалом можна сказати, що людське мислення є діалектичним за своєю природою. Справді, рівні діалектичного мислення на різні етапи розвитку людства різні, але всі їм підпорядковані основні принципи діалектики: принцип розвитку та принцип взаємозв'язку, який полягає у відображенні організованого і впорядкованого світу, в якому все поєднане. Коли ми говоримо про зв’язки між явищами, що перебувають у процесі розвитку. У всьому світі немає такого об’єкта, що розвивається, в якому не можна було б знайти протилежних сторін, елементів чи тенденцій: стабільності і змін, старого і нового тощо. Діалектичний принцип суперечності відображає дуалістичний зв'язок усередині цілого: єдність протилежностей та їх боротьбу. Протилежності можуть вступати в суперечність лише в тій мірі, в якій вони утворюють ціле, в якому один елемент настільки ж необхідний, як і інший. Ця потреба в протилежних елементах і становить життя цілого. Причому єдність протилежностей, що виражає стійкість об’єкта, відносна і швидкоплинна, а боротьба протилежностей абсолютна, що виражає нескінченність процесу розвитку. Це пояснюється тим, що суперечність — це не тільки відношення між протилежними тенденціями в об’єкті чи між протилежними об’єктами, а й відношення об’єкта до самого себе, тобто його постійне самозаперечення.

1.2 Історичні етапи розвитку діалектики як методології пізнання

Можна виділити три головні етапів розвитку діалектики як методології пізнання:

- “наївна діалектика”, тобто антична (Сократ, Платон, Арістотель);
- ідеалістична діалектика (І. Кант, Г.В.Ф. Гегель);
- матеріалістична діалектика (К. Маркс, Ф. Гегель, радянські філософи).

В античні часи діалектика розумілася як спосіб дискусії, де істина досягається через конфлікт протилежної думки. Вважається, що першим, хто використав поняття “діалектика”, був Сократ. Метою якої було змусити першого оратора суперечити самому собі і при цьому побачити помилку в його аргументації. Сьогодні цей метод так і називається — сократівським, на честь давньогрецького філософа, який нібито використовував цей метод як інструмент навчання. Сократ (і Арістотель після нього) застосовував цей метод, щоб глибше проникнути в істину, визначивши найкращий аргумент як той, у якого найменше протиріч між ідеями. Центральним у цьому методі є розвиток ідеї шляхом руху від одного стану (незнання) до якісно іншого стану (знання, впевненість, істина) за допомогою процесу (розмови, дискусії, діалогу), який характеризується протиставленням (суперечність, спростування, заперечення) і керованою внутрішньою необхідністю. Цей діалектичний метод досить чіткий у застосуванні до дискусій та міркувань. Діалектика таким чином дотримується закону несуперечності (тобто такі твердження, як “ $A \in B$ ” і “ $A \notin B$ ”, є взаємовиключними і не можуть існувати одночасно). Діалектика в цій традиції в основному допомагає індивіду відрізнити погані аргументи (ідентифіковані як ті, що порушують закон несуперечності) від хороших (ті аргументи, які не порушують закону несуперечності).

Сучасний погляд на діалектику у філософії відрізняється від античних коренів і знаходиться під впливом пізніших інтерпретацій поняття “діалектика”, а саме в працях: Канта, Фіхте і Шеллінга. Фіхте зокрема популяризував формулу “теза-антитеза-синтез”, яка сягає своїм корінням у філософію Іммануїла Канта. У цій формулі теза породжує реакцію, антитезу, яка заперечує або суперечить тезі, а напруга розв’язується за допомогою синтезу. Часто цю формулу помилково приписують Гегелю, який використовував дещо подібні терміни у своїй

впливовій роботі. Ідеї Гегеля вплинули на всі основні політичні та філософські течії 20 століття. На початку 19 століття мислитель створив теорію універсального пізнання і вчення про буття. Після цього діалектика стала універсальним методом пізнання, який розглядав усі речі та явища як розвиваючі та інтерактивні. Гегель створив доктрину діалектичного розвитку як якісної зміни, як переходу старого в нове, як рух найнижчих форм до найвищих. Він розкрив взаємозв'язок між усім світом процесів. Гегель створив неперевершену систему діалектики категорії та виявив зв'язки між ними. Всі категорії за своєю суттю перетворюються одна на одну. Суть діалектичного методу Гегеля виражається в схемі, яку він назвав тріадою (складається з трьох елементів): тез – антитеза – синтез. Логіка, природа і дух склали етапи розвитку Ідеї. Ідея починає свій розвиток з логіки (тези), вона заперечується другим рівнем – від природи (антитеза); нарешті ідея переходить до третього рівня розвитку – перетворюється на Дух (синтез), який об'єднує всі рівні. При цьому розвиток реалізується відповідно до трьох основних діалектичних законів:

- закон взаємного переходу кількісних змін у якісні,
- закон єдності і боротьби протилежностей і
- закон заперечення заперечення.

Пізніше діалектика була перетворена в діалектичний матеріалізм Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом. Можна побачити як накладання, так і протиріччя описаних гегелівських принципів. З одного боку, Маркс і Енгельс взяли на озброєння історичний підхід до розуміння соціальних і внутрішньо психічних явищ, у тому числі процесів руху і змін, які відстоював Гегель. З іншого боку, мислителі перемістили поняття діалектики від імпліцитного і внутрішнього до явного і зовнішнього, причому останнє розумілося в матеріалістичних термінах. Певним чином вони перевернули гегелівський ідеалізм з ніг на голову, припускаючи, що конкретне (наприклад, матеріальне існування) керує абстрактним, а не навпаки. Пізніше це твердження було знову інтерпретовано Леніним і наступними радянськими мислителями, щоб пояснити групову динаміку та розвиток відносин між різними групами (наприклад, багатими та робітничим класом). Дискурс про діалектику протиборчих сил перейшов від акценту на внутрішніх атрибутах до акценту на атрибутах соціального світу. Наприклад, класова боротьба є однією з класичних форм (діалектичного) протиріччя, які обговорюються теоретиками в марксистсько-ленінській традиції. Мотивація цих теоретиків наголошувати на суспільних суперечностях, ймовірно, пов'язана з історичними причинами, з чітко очевидною класовою диференціацією та відмінностями в промислово розвиненій Західній Європі 19-го - початку 20-го століть. Таким чином, хоча і

Маркс, і Ленін обговорювали діалектику як науку про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення, основна увага була зосереджена на матеріальному (тобто зовнішньому) світі, висвітлюючи відносини. Взаємозалежність різних соціальних груп і те, як ці відносини можуть розвиватися з часом.

РОЗДІЛ 2

ЗАКЛАДАННЯ ІДЕЙНИХ ОСНОВ ДІАЛЕКТИКИ

2.1 Винахідник діалектичного мистецтва — Зенон Елейський
Витоками значення терміна “діалектика” та еволюційно-тривалий пошук істини шляхом діалогу можна вважати — елейську школу, а саме філософію *Зенона Елейського*, учня Парменіда, який жив у р. V ст. до н. е. Він був одним із перших грецьких філософів, хто використав метод доведення, так званого *reductio ad absurdum*, також відомого як доказ шляхом суперечності, щоб обґрунтувати свої так звані “парадокси”, які з часом зробили його відомим. Наприклад, апорія “Дихотомія”. В ній йдеться наступне: “рух не може завершитися, бо, щоби рухоме тіло дійшло до кінця певного відрізка, воно мусить пройти половину свого шляху, але перед тим, як дійти до кінця половини, йому слід перейти одну четверту шляху, і так далі, і до нескінченності. За таких умов рух взагалі може не відбутися. Ця апорія може вважатися ключовою, адже якщо буття єдине, то його взагалі не можна ділити не тільки наполовину, але і на всі інші числові операції.” [2, с.84].

Оцінюючи діалектичний спосіб доказів “про парадокси” і його міркування, з протилежними позиціями, Аристотель назвав Зенона винахідником діалектичного мистецтва. Під “діалектикою” Аристотель у цьому випадку розуміє мистецтво з'ясування істини шляхом виявлення внутрішніх протиріч, що полягають у думках супротивника, та шляхом усунення цих протиріч.

“Головне завдання Зенон вбачав у захисті вчення Парменіда про єдине і неподільне буття, а також запереченні у зв'язку з цим існування зміни, різноманітності видимого світу. У Зенона мова йде швидше не про заперечення видимого відчутного руху чи зміни. Йшлося, в першу чергу, про філософську категорію буття як таку. Зенон абсолютизує розум, відводячи йому вирішальну роль у процесі пізнання. Лише те, що відповідає мисленню, вкладається в рамки логіки. Тільки воно може бути

істинним. Логічна аргументація, доказ, а навіть створення цілої системи своєрідних логічних доказів стає для нього головною метою його філософії.”[2, с.83].

Докази Зенона направлені на вирішення два двох питань, а саме: множинність речей та рух. Аргументація стосовно проти множинності речей складалася з дослідження існування речей з точки зору їх розміру та кількості.

За розміром: якщо ми визнаємо, що речей багато, то вони повинні мати різні розміри: великі і маленькі. Досить великий, щоб мати нескінченний розмір, та досить малий, щоб взагалі не мати розміру, тобто дорівнювати нулю. Отже, якщо ми визнаємо існування речей, тобто їх множинність, то вони повинні мати нескінченну величину, оскільки не можуть існувати як нуль. Те ж саме з множинністю речей: якщо це множинність, це означає, що вона складається з частин. Якщо частини розділити, то вони стають одиницями без розміру, тому перестають бути частинами, тобто вони перетворюються в ніщо

За кількістю: якщо речей багато, то їх кількість має бути скінченною, бо речей за кількістю стільки, скільки їх: ні менше, ні більше. Але в той же час, якщо речей багато, це означає, що за кількістю вони не тільки кінцеві, згідно з наведеними вище міркуваннями, але й нескінченні згідно з наступним міркуванням: багато за кількістю означає, що серед них є інші, серед яких є також інші і так далі, до нескінченності. Скінченна і нескінченна кількість речей не можуть бути істинними одночасно: вони обидві не є істинними. З цієї причини обидва виключені. І при цьому виключається роздвоєність буття.

Аргументи проти руху Зенон викладає в чотирьох своїх апоріях, а саме: “Стадій”, “Ахілл і черепаха”, “Дихотомія” та “Стріла”. Виходячи з цих апорій можна зробити такий висновок: щоб пройти відомий простір, тіло що рухається повинне спершу пройти половину цього простору, а для цього — спочатку ще половину цієї половини і т.д. до нескінченності, тобто воно ніколи не рушить з місця; на цій підставі швидконогий Ахіллес ніколи не може наздогнати повільну черепаху (апорія "Ахіллес і черепаха"). Інший аргумент: тіло, що рухається, наприклад стрілка, в будь-який момент охоплює простір, рівний її розмірам, і в цьому просторі залишається нерухомою.

2.2 Діалектичний метод Сократа, Платона

Першим мислителем, хто ввів метод дослідження філософських проблем через проекцію та реконструкцію аргументів заклав Зенон, а ось діалектику як метод пізнання започаткував *Сократ*. Цей термін використовувався філософом як “мистецтво діалогу, суперечки”. Сам мислитель зазначав, що: “У суперечці народжується істина”, з цього слідує, що за допомогою запитань і відповідей можна знайти істину. Сократ зверхньо дивився на софістську форму аргументації, відому як “еристичну”, яка була похідною від діалектики. Еристичні дискусії являли собою розважальну взаємодію, під час якої звучали нелогічні пояснення та оманливі твердження заради перемоги у спорі.

Сократ не залишив після себе жодного письмового тексту, тому ми черпаємо ідеї мислителя з діалогів Платона. У цих діалогах Сократ намагається дослідити перші принципи, передумови на основі яких ми всі міркуємо і сперечаємося. Сократ, як правило, сперечався шляхом перехресного допиту, щоб виявити між ними суперечність або невідповідність. Яскравим прикладом можна вважати діалог Платона “Євтіфрон”, в якому ведеться дискусію між Сократом та Евтіфроном щодо значення побожності. Це представляє особливий інтерес у зв’язку з долею Сократа, оскільки нещодавно його звинуватили в безбожності, і він збирається передаватися перед афінським судом, щоб визначити його вину чи невинність у приписуваному йому злочині. Оскільки він був цілком впевнений, що афінський народ взагалі не розуміє справжньої природи ні побожності, ні безбожності, Сократ просить Євтіфрона відповісти на запитання “Що таке благочестя?”. Він має в цьому мету, оскільки софіст Євтіфрон має репутацію мудрої людини, провісника і віщуна. Як викладач, він дає інструкції з моральних і політичних питань, а також практичних проблем повсякденного життя, а Сократ не заявляючи про себе, стверджує, що він лише неосвічений. Він хоче побачити, чи є Евтіфрон настільки мудрим, як він себе представляє. Євтіфрон відповідає, що благочестивим є те, що люблять боги. Але Сократ також погоджується з Евтіфроном, що боги сварливі, і їхні сварки, як і людські сварки, стосуються об’єктів любові чи ненависті. Тому, міркує Сократ, існує принаймні одна річ, яку деякі боги люблять, але інші боги ненавидять. Знову ж таки, Євтіфрон погоджується. Сократ приходять до висновку, що якщо визначення благочестя Євтіфрона є прийнятним, то має існувати принаймні одна річ, яка є як благочестивою, так і нечестивою (оскільки її люблять і ненавидять

боги), що, як визнає Євтіфрон, є абсурдом. Таким чином, за допомогою цього діалектичного методу Євтіфрон усвідомлює, що його визначення побожності недостатньо розгорнуте, отже, неправильне. Діалектичний метод, який використовував Сократ полягає у вказівці на невідповідності та суперечності, пов'язані з популярними висловлюваннями, не замислюючись про їх логічні наслідки. У цьому випадку використання цього методу не тільки виявило неглибокість популярних концепцій багатьох софістів, але воно служить захистом Сократа, розкриваючи щось із характеру людини та типу роботи в яких він був заручений.

Сократа звинувачують у викладанні фальшивих доктрин і тим самим розбещення афінської молоді. Такого роду звинувачення часто висуваються стосовно філософів, і саме з цієї причини проти них часто вживаються заходи. Хоча визнається, що кожен має право думати, як йому заманеться, біда виникає, коли хтось намагається переконати інших думати так, як він. Те, що Сократ не винен у висунутих йому звинуваченнях, видно з того, що він нікому не намагався індоктринувати. Він не стверджує, що його власні погляди є досконалыми або що він прийшов до остаточної істини щодо питання, що розглядається. Натомість його роль — це роль того, хто запитує, і його мета — змусити людей думати самостійно. Насправді, одна з його головних критиків софістів полягає в тому, що вони надто охоче сприймають те, що їм сказали інші, не припиняючи розглядати докази, на яких це було засновано.

Сократа відрізняло від інших духовних, мислячих людей не знання, а саме його метод, якому він був вірний при досягненні істини. Метод тісно пов'язаний з терміном “маєвтика”, метою якої було досягти понятійне знання шляхом наведення, індукції, сходження від часткового до загального в процесі спілкування. Зокрема, він стверджував, що правильний шлях до вирішення проблеми — це підійти до неї “без упереджень”, ставитися до неї так, ніби про неї нічого не відомо. На жаль, люди бачать речі не так, і тому стають жертвами своїх знань, які, на їхню думку, є точними. Для Сократа знання не є чимось даним, готовим, а навпаки, для його отримання потрібен трудомісткий процес. Сократ порівнював зусилля і агонію здобуття знань з муками пологів. Як матері потрібна допомога акушерки, щоб народити дитину, так і людям потрібен хтось, хто допоможе їм досягти істини і знання. У дискусіях, які він проводив, він намагався, ставлячи відповідні запитання своїм співрозмовникам, спонукати їх усунути будь-які упередження, а потім,

закликав їх дослідити питання з усіх боків. Усі зусилля пошуку знання ведуть до формулювання питання “що таке X?”, де X — це значення речі, заради якої розпочалася дискусія. Розуміння значення речі має вирішальне значення для її пізнання. Можна, наприклад, вирішити, чи є той чи інший акт справедливим, якщо він має значення справедливості. Тоді, знаючи основні ознаки справедливості, він може побачити, чи має розглянутий акт, порівнявши його з поняттям справедливості, чи ні, і сказати, відповідно, справедливий він чи ні. Отже, існує три головні правила, етапи щодо досягнення істинних знань:

- відмова від усіх існуючих упереджень,
- ретельність, всебічність розслідування аспектів питання,
- чітке формулювання, визначення поняття.

Місія Сократа та його методу полягає в тому, щоб люди, які не володіють мудрістю усвідомили своє невігластво, та розришили коло своїх питань. Виходячи з цього, Сократ сам приймає позицію того, хто нічого не знає, тобто займе наївну позицію. Сама така позиція зараз іменується як сократівська іронія: удаване невігластво, невинний стиль, у якому він, наприклад, просив з’ясувати, чи є хтось мудріший за нього самого.

Платон не тільки зберіг теорії свого великого вчителя, а й подбав, щоб, користуючись ними, він міг вийти за їх межі і сформував власну філософську систему. Для Платона діалектика — це метод проблематизації позицій і зрештою подолання конфлікту думок через діалог між учасниками (питання-відповідь); це шлях до пізнання дійсності (ідей). Крім того, Платон визначає діалектику як дисципліну, яка досліджує структуру дійсності. Він відокремлює різні поняття один від одного і в той же час утримує їх разом під більш загальними, всеосяжними поняттями. Головним питанням діалектики постає її роль загальних (родових) понять у пізнанні, у осягненні істини. Тому платонівська діалектика – це діалектика понять.

Ми маємо три форми діалектики у творчості Платона, що відповідають трьом фазам платонівської філософії. Перша форма — що “рання діалектика” Платона по суті є копією або навіть наслідуванням діалектики Сократа. Філософ свідомо й повсюдно уникав використання звичних виразних жанрів, а саме філософських трактатів і лекцій, щоб викрити свою думку. Платонівський діалог можна розглядати як літературний твір, але також як письмове наслідування усної практики

філософії. Не можна вважати випадковим те, що Платон вирішив етимологічно вивести найвищу форму філософського знання, свою діалектику, від дієслова тому що діалектика — це буквально мистецтво діалогу. Використання діалектичної форми Платоном, згідно з тим же інтерпретатором, здійснюється на двох рівнях: як літературне наслідування сократівського мистецтва діалогу та як платонівський діалог можна розглядати як літературний твір, але також як письмове наслідування усної практики філософії. Не можна вважати випадковим те, що Платон вирішив етимологічно вивести найвищу форму філософського знання, свою діалектику, від дієслова тому що діалектика — це буквально мистецтво діалогу. Використання діалектичної форми Платоном, згідно з тим же інтерпретатором, здійснюється на двох рівнях: як літературне наслідування сократівського мистецтва діалогу та як драматична репрезентація психічної форми взагалі.

Друга форма, де сократівська діалектика зазнала трансформацій. Прикладом може слугувати у книзі “Держава”, де діалектика тепер обґрунтована і ототожнена з філософією, тобто концепцією ідей. “Тож зрозумій і той другий відтинок світу думки, до якого я відношу те, що наш розум сам осягає за допомогою діалектичної сили. Певні припущення, до яких він вдається, для нього не є ані висхідними, ані остаточними, вони для нього просто припущення, ніби шаблі під ногами, щоб іти до початку всього, що є вже аж ніяк не здогадним. Досягнувши його і дотримуючись усього що й саме його дотримується... він приходить до висновку, не користуючись при цьому жодним споглядальним матеріалом, а лиш самими ідеями, осягаючи за їхньою допомогою їх самих і ними свій пошук увінчуючи”[4, с.208] Діалектика – це процес піднесення, який здійснюється лише інтелектом і в просторі Ідей, складає (узагальнює) математичні науки і завершується розумінням об’єднуючої ролі трансцендентальної Ідеї добра. У діалогах Сократа щоразу досліджуються й суперечать різні визначення чесноти, не дійшовши позитивного висновку, тобто кінець сократівських діалогів є питання. Натомість платонівська діалектика пропонує позитивні теорії, наприклад, теорія ідей, але також теорія про те, що досягнення “наближення” до реальності еквівалентно бачити Ідею. Третя форма — взаємодія ідей та розглядання діалектики як логічну теорію правильного з’єднання та роз’єднання понять. Наприклад, у діалозі “Федр” у зв’язку з цим він розрізняє дві можливості: “У першому слід звести до однієї загальної ідеї все розрізненні поняття,

щоб точно визначити кожне з них і з'ясувати предмет повчання... Другий різновид розміркування, навпаки, полягав у вмінні розділити все на види, на природні складові частини, не намагаючись роздрібнити ані однієї частини, як це робить поганий кухар. Так само, як у людському тілі є дві однакові сторони, одна з яких називається правою, а друга лівою, так є і два способи мислення”[3, с.326]. Платон називає діалектику важливим елементом своєї філософії, незважаючи на те, що спосіб практикування філософії помітно відрізняється в його діалогах. Це означає, що “бути обраним” є складовою платонівської концепції філософії в її повноті. Проте діалог був загальною рисою всіх філософських течій кінця V ст. Таким чином, незважаючи на наполегливі зусилля Платона, у ранніх діалогах незрозуміло, чим метод Сократа відрізняється від методу софістів, а саме протиріччя, тобто обмін філософськими аргументами через запитання та відповіді. Якщо є щось, що відрізняє сократико-платонівський підхід, то це обмін аргументами спрямований не тільки на діалектичну перемогу, але і на те, щоб через промову випробувати себе, виправдати шлях життя і ставлення філософа до значущих проблем, суттєве вирощування його душі. Платон в діалозі “Протагор” зазначає: “Люди освічені... спілкуються між собою без чужої допомоги, випробовуючи у своїх розмовах один одного й дозволяючи себе випробовувати”[3, с.141].

Діалектика стає поступовим спілкуванням душ. Згодом відкидаються будь-які форми прояву агресії при пошуку істини в діалозі, він починає вестися я з лагідністю, зникає софістська суперечливість. Діалектика вводиться на противагу пізнавальному кроку, який їй передує. Виникає процес сходження від Ідей до ідеї Добра і повторне спуску в Ідеї після розуміння об'єднуючого виміру та онтологічного пріоритету Добра. Це процес, який заспокоює душу, “витягуючи її з трясовини” бажань.

У пізніших діалогах збережені всі основні риси платонівської діалектики. Оскільки всі діалоги цього періоду є безпосередніми, Платон не має можливості робити спостереження через оповідача. Методичні елементи тепер відображаються читачеві у вигляді самого діалогу, що нагадує філософський семінар чи моделювання уроку, оскільки він ведеться між вчителем і учнем. Діалектика — це спільні зусилля для картографування простору Ідей. Перехід від менш загальних до більш загальних понять, аж поки ми не доберемося до найбільш загальної ідеї Блага. “Перед тим як пізнати істину щодо будь якого предмета, про який

хтось говорить або пише, треба докладно визначити його суть. Після визначення слід знов-таки поділити все це на види аж до неподільного. Подібно ж треба розглядати природу душі, і, встановивши, який вид промови відповідає кожній натурі в тому чи в тому випадку, відповідно треба будувати й прикрашати свою промову, щоб до складної душі звертатися зі складними та багатозвучними промовами... Без такої попередньої роботи неможливо ні вибрати згідно з правилами мистецтва рід промови, ні навчити чи переконати когось”[3, с.337].

РОЗДІЛ 3

ІДЕАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МАТЕРІАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА

3.1 Діалектичні погляди Канта, Фіхте, Гегеля

Іммануїл Кант включає діалектику у свій трансцендентний погляд на співвідношення між знанням і істиною. У кантівській філософії діалектика більше не стосується а posteriori, але знову стосується питання про основу знання взагалі. Діалектика таким чином перетворюється на метод, за допомогою якого виявляються суперечності, в яких задіяний розум його складної структури. Для Канта поняття “діалектика” — це, в першу чергу, аналіз перешкод розуму: “...першою й найважливішою справою філософії є усунути раз і назавжди шкідливий вплив цієї діалектики, перекривши джерело помилок”[5, с.33]. Діалектика, зараховується до логіки в сенсі критики діалектичної видимості. Розум має структурну тенденцію виходити за межі сфери досвіду в непізнаване, і при цьому він допускає ряд помилок. Для Канта це властивість розуму: “...можна справді зі слухністю сказати, що чуття не помиляються — але не через те, що вони повсякчас правильно судять, а через те, що вони зовсім не судять. Тому й істина, і помилка, а відтак і видимість як привід до ос-танньої виступають лише в судженні, себто лише у відношенні предмета до нашого розсудку. У знанні, яке всуціль узгоджується з розсудковими законами, немає жодної помилки. У чуттєвому уяв-ленні (воно-бо не містить жодного судження) теж немає жодної помилки”[5, с.212]. Поняття діалектики, за Кантом, має величезне значення, оскільки сприяє зміні відносин між пізнавальним суб'єктом і об'єктом його пізнання. Зміна уявлення про пізнавальний

процес, який запропонован Кантом і особливо відчувається в представниках німецького ідеалізму, в тому числі і Гегелем, зумовлена переоцінкою поняття протиріччя, що більше не виключається з розуму. Таким чином діалектика стає “логікою протиріч”. Трансцендентальні ілюзії неможливо усунути, навіть якщо їх розкрити. Потрібна безперервна робота критики, щоб усунути миттєві помилки, які допускає розум за своєю структурною природою. Це важлива частина думки Канта, особливо в той час, як здавалося, що вона все більше рухається до форми феноменального суб’єктивізму. Діалектика показує, що людське знання обмежене досвідом, але також, що його природну тенденцію виходити за його межі неможливо зупинити. Проте існує логіка помилок, які людина робить, виходячи за межі досвіду. Отже, діалектика для Канта включає як вивчення, так і критику трансцендентальних ілюзій.

Кант приходять до ідеї, що розум може сприймати світ таким, яким він представлений нам, тому що ми обробили його за допомогою свого інтелекту, так що наші спостереження є матеріалом, сфабрикованими нашим розумом. Розум формує світ, і тому ми можемо покладатися на відповідність між світом і нашим інтелектом. Якщо ми побудуємо світ на основі лише нашого інтелекту, ми відкриємо антиномії. Іншими словами, ми побачимо, що протилежні та несумісні погляди можуть бути побудовані таким чином, які здаються однаково вірними. Кантом пропонується метод подвійного розгляду, який дозволяє вирішувати антиномії шляхом розрізнення світу явищ та світу речей у собі. Відповідно до цього методу кожен предмет слід розглядати одночасно як елемент світу причинно-наслідкових зв'язків (світ явищ) і як елемент світу свободи (світ речей у собі). “Річ у собі” є прояв абсолютного, його симптомами у сфері теоретичного розуму є поняття, не виведені з досвіду, а сфері практичного розуму ні що інше, як моральні вчинки.

Коли ми маємо внутрішній досвід, ми намагаємося думати про сукупність внутрішнього досвіду, і отримуємо ідею. Так само, з досвіду, який ми маємо із зовнішніми речами, ми схильні думати про сукупність зовнішніх речей, і таким чином ми маємо ідею світу. Подібним чином досвід, який ми маємо з конкретними істотами, змушує нас думати про сукупність усіх істот і думати про Ідею Бога. Для Канта об’єкт пізнання повинен мати якийсь чуттєвий зміст. Однак ми схильні помилково сприймати ці ідеї (душа, світ і Бог) як об’єкти пізнання. Ці ідеї, однак, не є об’єктами пізнання, оскільки їм бракує будь-якого розумного змісту,

такого як колір, форма, звук, запах і текстура. Ми не можемо їх бачити, нюхати та торкатися на відміну від інших матеріальних об'єктів. Проблема виникає, стверджував Кант, коли ми уявляємо реальне існування цих ідей у тому ж сенсі, що існує відчутна річ. Кант у сукупності назвав ці помилково зрозумілі ідеї “трансцендентальними ілюзіями” (німецькою “transzendentaler Schein”).

Для Канта знання є результатом конституювання двох компонентів: по-перше, чуттєвого змісту, такого як кольори та форми, наданого речами; по-друге, форми, якими оснащений розум, такі як простір, час, якість, кількість, відношення та модальність. Ми нав'язуємо ці категорії або форми розуму, які має розум апріорі, на зміст, який ми отримуємо від речей поза нами. Людський досвід або пізнання є результатом конституції цих форм розуму і чуттєвого змісту, що існує поза людиною. Ці ідеї, такі як Бог, душа і світ, не піддаються безпосередньому спостереженню і не мають жодного чуттєвого змісту (наприклад, колір, форма, запах тощо), і тому вони не можуть бути об'єктом пізнання. У “Критиці чистого розуму” Кант розглянув механізм того, як ми отримуємо досвід, і представив межу того, що можна пізнати. Кант стверджував, що ці ідеї не є елементами, які становлять знання. За його словами, ці Ідеї не складають “конститутивний принцип” знання, але вони повинні просто служити “регулюючим принципом” або “евристичним принципом”, що керує нашою думкою.

У розділі “Трансцендентальна діалектика” в “Критиці чистого розуму” Кант представив чотири типи антиномій:

1. Теза: “Світ має початок у часі, а також просторово замкнений у межах”[5, с.264]. Антитеза: “Світ не має початку й меж у просторі — навпаки, є нескінченним з погляду як часу, так і простору [5, с.265].

Перша антиномія виникає щодо питання про те, чи має світ початок у часі чи ні, і чи є він просторово скінченним чи ні. Розум може аргументувати кожну позицію, але не може досягти жодної остаточної позиції. Розум не може вирішити і розв'язати антиномію.

2. Теза: “Кожна складна субстанція у світі складається з простих частин, і ніде не існує нічого, окрім Простого або того, що з нього складено”[5, с.268]. Антитеза: “Жодної складної речі у світі не утворено з простих частин, і ніде у світі не існує нічого простого”[5, с.269].

Йдеться про подільність компонентів світу. Чи можемо ми розділити компонент світу на такі елементи, як атоми або частинки, і далі ділити на

більш тонкі компоненти нескінченно? Або ми дійдемо до кінцевої складової, подальший поділ якої неможливий?

3. Теза: “Каузальність за законами природи не є єдина [причиновість], із якої можуть бути виведені всі явища світу. Для пояснення їх необхідно припустити ще й каузальність через свободу”[5, с.274]. Свобода існує як причинність у світ. Антитеза: немає свободи, і все у світі відбувається за законами природи. “Ніякої свободи немає, а все у світі відбувається виключно за законами природи”[5, с.275].

Якщо ми простежимо ланцюг причин і наслідків, чи досягаємо ми кінцевої точки, яка називається свободою, яка є початковою причиною причинного ланцюга? Або ми ніколи не досягаємо кінцевої точки, і тому причинно-наслідковий ланцюг триває нескінченно? Чи існує якась точка за межами причинного ланцюга істот у Всесвіті?

4. Теза: У причинному ланцюзі істот існує абсолютно необхідна істота (наприклад, Бог). “До світу належить або як частина його, або як його причина якась абсолютно необхідна сутність”[5, с.278]. Антитеза: Абсолютно необхідної істоти немає. “Ніде, ані у світі, ані поза світом не існує абсолютно необхідна сутність як його причина”[5, с.279].

Питання тут полягає в тому, чи можемо ми припустити існування Бога як істоти, яка неодмінно існує. Кант стверджував, що ми не можемо остаточно вирішити аргумент за допомогою раціональних аргументів, оскільки здатність розуму може висувати два несумісні твердження.

Виникає антиномія, стверджував Кант, ґрунтуючись на двох неправомірних припущеннях: по-перше, простір і час є формами існування; по-друге, ми не робимо різниці між феноменами та ноуменами. Для Канта простір і час — це не форми існування, а суб’єктивні форми розуму. Коли людина має певні переживання, вона несвідомо застосовує ці форми розуму, щоб організувати переживання. Крім того, людське пізнання обмежене сферою явищ, яка має певний чуттєвий зміст. Але речі, що розглядаються самі по собі (“ноумени” або “речі в собі”) без урахування пізнавального апарату людини, в принципі, непізнані. Антиномія виникає, коли ми приймаємо простір і час як форми існуючих об’єктів, які уявляються як форми “речей у собі” або “ноуменів”. Згідно з Кантом, перші дві форми антиномії (Кант називається “математичною антиномією”) обидві є хибними, а третя і четверта форми антиномії (Кант називають “динамічною антиномією”) обидві істинні. Третя антиномія

часто вважається життєво важливою, оскільки питання свободи є важливим для моральної філософії. Якщо ми розглядаємо проблему з двох різних точок зору, стверджував Кант, антиномія зникає. Коли ми розглядаємо дії людини як природні явища, ми можемо сприймати їх у термінах причинного ланцюга, і всі явища відбуваються відповідно до причинності. Якщо ми розглядаємо ті самі людські дії з точки зору волі, яка знаходиться поза причинними ланцюгами істот, ми можемо зрозуміти, що вчинки людей керуються вільною волею. Іншими словами, свобода може бути причиною, на відміну від природної причини.

Щоб відповісти на цю антиномію, Кант стверджував, що ми змушені постулювати існування Бога і безсмертя душі у світі після смерті. Бог гарантує погодження щастя і моральної доброти або здійснення найвищого блага у світі після смерті.

Думка *Йоганна Готліба Фіхте* в історії філософії характеризує критичний перехідний етап між Кантом і посткантівською філософією. Фіхте виступає проти морального закону Канта, який розглядав його як сутність будь-якої релігії. За Фіхте, сама релігія — це віра в моральний закон як божественний, а не як зміст релігії. Таке релігійне переконання є практичним запитом, необхідним для посилення закону. Розкриття цього божественного характеру моралі можливе лише в тій істоті, в якій нижчі пориви зуміли або встигають подолати дотримання закону. Таким чином, релігія ґрунтується на практичному розумі і задовольняє потреби людини, оскільки вона підпорядковується моральному закону.

Йоганн Фіхте стверджує, що моральний порядок у світі є найбільш переконливим доказом існування Бога. Бог нам потрібен просто як універсальна мораль, нічого, крім порядку і потреби. Бог визначається як моральний порядок всесвіту, вічний закон, найвищий аспект життя, що є основою всього нашого буття. Людина діє морально, коли відчуває себе членом зовсім не морального порядку світу, коли відповідне “Я” реалізується в межах абсолютного Бога. “Чисте Я...лежить в основі всякого мислення і перебуває у кожному їх мисленні, бо всяке мислення лише з його допомогою здійснюється. Досі все йде механічно. Але не можна, не виходячи за межі механізму, побачити щойно стверджувальну необхідність знову мислити це мислення; для цього необхідно піднятися через свободу до зовсім іншої сфери, у володіння якою ми не вводимося безпосередньо самим фактом нашого існування”[6,с.534]. Поза цим універсальним моральним порядком, на думку Фіхте, немає підстав для

визнання конкретного існування як (механічної, дієвої) причини цього світу. Кожен, хто намагається розпізнати і приписати цій особливій істоті певну свідомість, робить Бога скоріше кінцевою істотою. Бог — це не річ і не субстанція, а лише живий і діяльний моральний порядок, який не потребує жодного іншого бога. Єдиний, хто має свідомість, — це, за Фіхте, кінцеве, обмежене індивідуальне “Я”, тоді як Бог повністю непізнаний. Бог — Пан, ототожнений з нескінченністю, абсолютне “Я” світу, абсолютна мудрість у світі, яка є чистою енергією. “Нескінченна одна тільки чиста діяльність Я і тільки чисте Я. Чиста ж діяльність — це така діяльність, яка, не маючи ніякого об'єкта, що повертається до себе самої”[6,с.255]. Нескінченне або абсолютне “Я” або нескінченна воля (Бог) стоїть вище відмінності суб'єкта та об'єкта, світ незалежних об'єктів є результатом споглядання або самосвідомості, завдяки якому нескінченна єдність розчиняється.

У праці “Про поняття науковчення” Йоганн Готліб Фіхте розкриває термін “Я” та надає значної модифікації кантіанському “Я”. Тоді як для Канта свідомість лише зумовлена самосвідомістю, тому її зміст може бути заснований на чомусь поза самосвідомістю, Фіхте намагається усунути будь-яку можливість зовнішнього для самосвідомості. “...чисте Я (Ich) просто в собі, ізольоване і поза будь-якого ставлення до чогось поза ним — на це питання не може бути відповіді, і, точніше, він містить протиріччя із собою. Хоча неправда, що чисте Я є продукт не-Я - так я називаю все, що мислиться як те, що знаходиться поза Я, що відрізняється від Я і йому протилежне, - що чисте Я, кажу я, продукт не-Я ...але дійсно істинно і свого часу буде точно показано, що Я ніколи не усвідомлює самого себе і не може усвідомити інакше, як у своїх емпіричних визначеннях, та що ці емпіричні визначення неодмінно припускають щось поза Я. Вже тіло людини, яке він називає своїм тілом, є щось поза Я”[7, с.13].

Фіхте викладає мету своєї філософії: відкрити перший принцип усього людського знання, який не входить в емпіричні визначення свідомості, але все ж таки лежить в його основі. У початкових розділах “Про поняття науковчення” йдеться про досить унікальний акт теоретичної рефлексії та абстракції. “.. дія волі, через яке форма робиться своїм власним змістом і повертається до себе самої... Ніяке відволікання неможливо без рефлексії і ніяка рефлексія - без відволікання” [6, с.46] Читачам пропонується почати з будь-якого факту емпіричної свідомості, а потім поміркувати про власну внутрішню мисленнєву діяльність,

безперервно відкидаючи все емпіричне, підводячи їх до більш прозорого усвідомлення структури людського пізнання. Згодом читач вчиться визначати і постулювати речі абсолютно або без будь-яких додаткових підстав. Це включатиме активність власного Я або усвідомлення того, що Фіхте називає “Абсолютне Я”. Проте абсолютне Я не є річчю чи предметом, а чиста діяльність: “Абсолютне Я не є чимось (воно не має ніякого предикату і ніякого предикату не може мати); воно є, безумовно, лише те, що воно є, і цьому не можна дати подальшого пояснення. Тепер через це поняття до свідомості доведено всю реальність; і з неї на частку не-Я припадає та частина, яка не притаманна Я, і навпаки. Те й інше є чимось; не я - те, що не є Я, і навпаки”[6, с.94]

Синтетичний метод Фіхте включає позицію протилежних елементів, а потім здійснення процесу, який передбачає спробу подолати антитези. Цей процес включає в себе силу уяви, яка в системі Фіхте допомагає Я в об'єднанні зовні суперечливих елементів. Філософський метод Фіхте часто відомий за тріадою “теза-антитеза-синтез”. З трансцендентальної точки зору завдання філософа полягає в тому, щоб об'єднати ці протилежні елементи на вищому рівні за допомогою синтезу. Однак, щоб зробити це належним чином, філософ не повинен нехтувати вільною силою уяви, бо уява дозволяє перейти до динамічного внутрішнього філософського духу. Творча сила уяви притаманна всім людям, позаяк без неї вони не мали б жодного уявлення, але далеко не всі люди мають цю силу у своєму розпорядженні для того, щоб доцільно творити через неї.

На відміну від ранніх філософів, які відносили термін “діалектика” виключно до сфери духовного, до певних форм мислення і знання, у *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* вона охоплює всю реальність. Для нього поняття “діалектика” є навіть основним поняттям буття взагалі: “Надзвичайно важливо усвідомити собі, як слід розуміти й пізнавати діалектичне. Воно є взагалі принципом будь-якого руху, всякого життя та будь-якої діяльності в сфері дійсності. Діалектичне є також душа кожного істинно наукового пізнання” [8, с. 206]. За Гегелем, “діалектичне” — початок і основа всього реального руху, це те, що впливає на кожну подію у світі. Це, так би мовити, двигун усіх процесів у реальності. З цим фундаментальним і універсальним значенням поняття діалектики включає також форми істинного, наукового знання, Гегель розуміє діалектику метафорично як душу, тобто як опорну, внутрішню силу процесу наукового пізнання. Відповідно до теорії діалектики, факти розвиваються,

трансформуються і прогресують через гру логічного механізму, яким є діалектичний рух. Таким чином, принцип діалектичного руху полягає в тому, що розвиток речей здійснюється під впливом логіки. Діалектичне міркування полягає в дослідженні аргументів, сприятливих або несприятливих для тези і суперечливої або протилежної тези (антитези), щоб прийти до пропозиції (синтезу) , яка намагається подолати протиріччя. Отже, Гегель розумів під тим, що ми зараз називаємо діалектикою, прогресуючий розвиток. У нього утворюється нове поняття в результаті синтезу, воно містить усі попередні поняття, але при цьому долає їх. Можна сказати, що мислитель зробив новий якісний ривок. Для Гегеля вся реальність, він же Дух, розвивається за трьома стадіями: тезою, антитезою та синтезом. “Тріадний метод є ключем до розуміння та розгадки багатьох складних моментів у діалектичних міркуваннях Гегеля. Вся гегелівська філософська конструкція є приблизно такою тріадною схемою:

Теза - антитеза - синтез

Буття – сутність – поняття

Чуттєвість - розум - розум

Перехід - рефлексія - розвиток

У вигляді такої схеми можна уявити будь-яку категорію гегелівської філософії”[8, с. 36]. Отже, все що ми бачимо у світі, всі розумні основи нашої дійсності, тобто фізичну природу - це лише одна з щаблів розвитку Абсолютної ідеї. Абсолютна ідея спочатку була представлена як суто логіка, чисті поняття, далі ідея приломлюється у природі, у фізичній реальності. Саме через це ми бачимо закономірності, раціоналістичне підґрунтя речей, можливість математичним шляхом пояснювати, що в нашій реальності все закономірно. Наша реальність влаштована раціонально і вона сама є формою того, як Дух втілюється у природі. Згодом у природі виникає суб'єктивний дух, тобто живі організми, які можуть створити об'єктивний дух. Об'єктивний дух – це будь-які форми людських інститутів (право, держава, мораль). Останній ступінь пізнання Абсолютної ідеї самої себе - Абсолютний дух. “Абсолютний дух - це та ж абсолютна ідея, приховано працююча в людських цілях і справах, у діяльності людських поколінь, їхня внутрішня ідеальна сутність, ентелехія. Але це водночас форма реального буття абсолютної ідеї”[8, с.24]

Існує логіка, яка спрямована на методологічні покращення роботи з діалектикою. Вона є способом теріотизації, загальною практикою, яка уможлиблює розуміння діалектики під час навчання. У логіці є основні закони : тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави, які Гегель критикує. “Корінна відмінність гегелівського розуміння логіки полягає насамперед у тому, що якщо звичайна формальна логіка розглядає логічні форми як форми суб'єктивного людського мислення, як сукупність прийомів, якими оперує людина у процесі роздумів та досліджує їх з тією метою, щоб навчитися правильно мислити, то Гегель розглядає логічні форми як визначення об'єктивного, незалежного від індивідуального суб'єкта світу. У його логіці містять такі дивні з точки зору звичайної логіки положення, як: “всі речі суть судження” або “все є висновок”, “все є поняття”[8, с. 24].

Хочу навести приклад спростування закону тотожності ($A=A$) через філософію Гегеля. Все що ми можемо виявити, іманентні речі, вони певною мірою можуть бути рівними собі, та в той же час - ні. Яблуко - є яблуком, воно таке ж саме як і інше яблуко, але з іншого боку в будь-яку мить яблуко може зазнати трансформації, видозмінюватися, тобто з насіння плавно перетворитися на дерево, а з дерева ми вже отримуємо плід. Отже, висновок полягає в тому, що речі можуть бути одночасно тотожні і нетотожні самім собі.

Гегель значну увагу приділяє другому закону логіки — суперечності. Навіть висуває твердження, що: “Діалектична логіка є наука про діалектичні протиріччя як рушійна сила розвитку всіх природних, соціальних і духовних процесів”[8, с.43]. Мислитель заперечує, що судження не може бути істинним і хибним одночасно. Кожна сутність, предмет, поняття містить у собі заперечення самого себе. Прикладом може слугувати Буття і Ніщо. Все про що ми можемо подумати, про все це ми насамперед можемо сказати, що воно є. Те, що є - є буттям, а саме чистим биттям. “...чисте буття не повинне означати нічого іншого, крім буття взагалі; буття і нічого більше, буття без всякого подальшого визначення і наповнення”[11, с.126]. Чисте буття береться як зміст чистого знання. Чисте буття слід розглядати як єдність, в якій знання, досягнувши своєї найвищої точки єднання з об'єктом, збігається з ним, тоді знання зникає з цієї єдності і залишається буття. Якщо ми беремо буття в чистому вигляді, окремо узагальнено, то ми нічого не можемо про нього більше сказати, крім того, що воно є. І саме з цього ніщо, яке міститься всередині цього

поняття, Гегель виводить своє поняття “ніщо”. Ніщо – заперечення буття, якась порожнеча. “Ніщо, ніщо чисте; воно просте рівняння із самим собою, досконала порожнеча, відсутність визначень та змісту; нерозрізненість у собі”[11, с.140]. Коли ми говоримо про ніщо, ми про щось говоримо, тобто ми говоримо не про порожнечу. Якби не було ніщо, то нам не було б про що й говорити, але ми говоримо про ніщо, значить у якомусь сенсі воно є. Ніщо є як поняття. Коли ніщо стає буттям – це є заперечення заперечення. Ми заперечували буття, сказавши, що в ньому міститься ніщо, водночас ми заперечуємо ніщо, сказавши, що воно є. “Чисте буття і чисте ніщо є одне й те саме. Істина - це не буття і не ніщо, вона полягає в тому, що буття не переходить, а перейшло у ніщо, і ніщо не переходить, а перейшло у буття. Але так само істина є їх нерозрізненість, вона полягає в тому, що вони не одне і те ж, що вони абсолютно різні, але також нероздільні і нероздільні і що їх безпосередньо зникає у своїй протилежності”[11, с.140].

Гегель стверджує, що судження може бути лише істинними або хибними, третього не існує. “Закон виключеного третього є закон визначального розуму, який, бажаючи уникнути протиріччя, як раз впадає у нього. А, згідно з цим законом, має бути або +, або -А; але цим уже належить третє А, яке не є ні +, ні - і яке в той же саме час належить як +А, і як-А. Якщо + означає 6 миль на захід, а - 6 миль на схід, тобто + і - знищують друг друга, то 6 миль шляху або простору залишаються тими чим вони були і без цієї протилежності, і з нею”[8, с.277]

В часи життя Гегеля не існувало формальної логіки, те, що позначалося словом “логіка”, було тотожно тому, що зараз називається “теорія пізнання”. Саме логіка, про яку говорили в часи філософа, задавалась метою конструювання понять, про те, як поняття співвідносяться з мисленням, тобто панували епістемологічні проблеми, які Гегель розв’язує за допомогою своєї філософії. Він каже, що все, що ми відносимо до сфери духу, мислення – це і є реальність. Все, що мислитися реально. “Все розумне дійсне, все дійсне розумно”. Все, що існує – Абсолютна ідея. “Діалектичне протиріччя, властиве абсолютній ідеї, є діяльність її самопізнання, яке здійснюється шляхом самопротиставлення ідеї самої себе, є діяльність самооб’єктивування. Ідея пізнає себе, ставлячи себе ж у вигляді об’єкта, причому цей акт самопізнання та самооб’єктивування у плані самопізнання (гносеологічний акт) є акт божественного миротворення. Ідея творить світ і людину з метою

самопізнання. Вищим актом цього самопізнання служить абсолютне знання - філософія” [8, с.16]. Гегель дає наступні ознаки ідеї: “1) ідея не інертна, а діяльна, вона є взагалі діяльність; 2) ідея діалектична, вона являє собою єдність відмінного — суперечливість; 3) ідея цілеспрямована, вона є ентелехією, а це Аристотелеве поняття виражає фіналізм, телеологію, прагнення до мети і самовдосконалення. Абсолютна ідея існує об'єктивно, тобто незалежно від окремих індивідів, більше того, передує не лише індивідам, а й світові в цілому (природі, суспільству)” [8, с.13].

За Гегелем, ідеї та інститути борються в історії за те, щоб завоювати гегемонію. Ідеї формують свідомість і через свідомі дії відбувається досконалість світу. Процес інтелектуального (і соціального) розвитку рухається боротьбою ідей. Кожна ідея породжує своє заперечення, тобто протилежну ідею. Нова ідея містить елементи старої ідеї. Нова ідея є вищим рівнем за стару з точки зору шляху до Ідеї. Гегель назвав цей процес змін діалектичним. Після смерті Гегеля утворилися групи його послідовників, які претендували на продовження його творчості: перші прагнули зберегти систему Гегеля (ортодоксальне гегельянство), інші - до розвитку системи (старогегельянство), треті - до розвитку його методу, тобто діалектики (младогегельянства); до останнього течією належав Маркс.

3.2 Діалектичний матеріалізм

Досягнення методологій попередніх періодів були узагальнені й переглянуті на послідовно матеріалістичній основі в марксистській філософії, збагачені останніми досягненнями науки та суспільної практики. Будучи методом і аналізом самих форм пізнання, незалежно від дійсності та об'єктивних закономірностей його розвитку, воно стало методом найповнішого і змістовного дослідження цього розвитку, знаряддям не тільки теоретичного пізнання, але й революційного пізнання. У методології марксизму спонтанно набули свого теоретичного обґрунтування діалектичні методи мислення, що стимулювали прогрес природничих і суспільних наук. Ця методологія з'ясовує характер взаємозв'язку між теоретичним та емпіричним знанням, а також роль практики в організації обох форм пізнання. Методологія марксизму має універсальний характер і може конкретизуватися при застосуванні до різних сфер людської діяльності відповідно до їх умов і цілей. Якщо поняття методології свого часу стосувалося в основному пізнавальної

діяльності (у результаті чого методологія науки була краще розроблена), то новий підхід до методології, встановлений марксизмом, дозволив розширити сферу її застосування та забезпечити філософську обґрунтування шляхів і засобів організації всієї гами форм людської діяльності.

Марксистська філософія дає нам уявлення про світ у всій його складності. Діалектичний матеріалізм є філософським фундаментом, методом, на якому побудований марксизм. Для **Фрідріха Енгельса** діалектика є найкращим інструментом і найгострішою зброєю. “...діалектика сприймається як наука про найбільш загальні закони будь-якого руху. Це означає, що її закони повинні мати силу як для руху в природі, так і для людської історії, так і для руху мислення” [12, с.214].

Відомо, що матеріалізм мав різні форми. Перший — це спрощений, ринковий матеріалізм, пов’язаний зі стихійною діалектикою. Другий, вищий, — механічний, метафізичний матеріалізм. Це домарксистські форми матеріалізму, які відіграли важливу роль у боротьбі з ідеалізмом, але й зробили йому ряд поступок. Ідеалізм також мав дві основні форми: об’єктивну і суб’єктивну.

Маркс і Енгельс критично вивчали філософію від античності до наших днів, особливо зосередившись на класичній німецькій філософії. Вони творчо засвоювали і використовували все позитивне, що було в матеріалістах, а також і в ідеалістах. Зокрема, Фейєрбах стверджував, що не совість людини визначає її життя та існування, а сама людина визначає її совість. У своїй праці “Суть християнства” Фейєрбах виступив з вражаючою для свого часу критикою релігії. Він стверджував, що релігія потрібна людині, оскільки вона задовольняє емоційну потребу. Тому людина поширила свої найкращі якості на форму бога, якому вона поклонялася, так що врешті-решт бог став самостійним існуванням у людській свідомості. Для того, щоб людина повернула свою людяність, вона повинна була замінити любов до ближніх на любов до Бога. Сутність людини, писав Фейєрбах, знаходиться лише в спільноті, в єдності людини з людиною. Фейєрбах стверджував, що люди повинні зрозуміти свою справжню природу і що цього можна досягти за допомогою процесу освіти, метою якого було б нейтралізувати вплив релігії. Хоча Маркс був вражений Фейєрбахом, він критично ставився до його ідей. Він критикував його за те, що вважав його аналіз неісторичним і недіалектичним. Маркс характерно писав, що оскільки Фейєрбах є матеріалістом, його не хвилює

історія, а оскільки він займається історією, він не матеріаліст. Зокрема, хоча Фейєрбах стверджував, що людина через релігію задовольняє емоційну потребу, він не пояснив походження цієї емоційної потреби. За Марксом, Фейєрбах не міг розглядати людину як соціальну істоту. Він бачив у ньому людину, яка намагається усвідомити свою людську природу. Якщо ж він бачив людину як соціальну істоту, то Фейєрбах, за Марксом, міг би пояснити людську свідомість у зв'язку з матеріальним станом людини. Індивідуальні особистості та їх свідомість, що описуються їхніми уявленнями, уподобаннями та стилем життя, формуються в суспільстві, в якому люди народжуються, розвиваються та живуть. У цьому сенсі саме соціальне, за Марксом, є тим, що формує людську свідомість. Тому ми повинні спочатку вивчити соціальне становлення, а потім досліджувати людину з точки зору її індивідуальності у зв'язку з соціальними умовами, в яких вона живе і формується. Класова позиція особистості, наприклад, є важливою складовою серед багатьох, що сприяють формуванню особистості та її змінам. Зокрема, класова позиція формує дохід, можливості освіти, можливості споживання тощо, тобто обмежувальні рамки індивідуального вибору. Тому Маркс говорить нам у позиціях Фейєрбаха, що люди, які змінилися, є продуктом різних обставин і різного виховання. Більше того, враховуючи, що умови змінюють людей, це означає, що, крім іншого, педагог, який готує людей, має бути освіченим, щоб відбувалися соціальні зміни. Отже, значення людини та її свідомості велике для марксистської теорії, особливо з точки зору революційних змін суспільства. Незважаючи на наслідування філософії Фейєрбаха, зберігається прихильність до Гегелівської діалектики, тому діалектичний матеріалізм був тлумаченням діалектики Гегеля з матеріалістичної позиції. Гегель вважав, що еволюція світу ґрунтується на боротьбі ідей. Він розглядав реальність як духовне уявлення, але також як продукт думки або розуму, і в цьому сенсі діалектична природа дійсності стосувалась, по суті, діалектики світу ідей, а не діалектики матеріальної діяльності. Маркс відкидав як ідеалізм Гегеля, так і механістичний матеріалізм Наукової революції та Просвітництва. Він відкинув ідею про те, що реальність в кінцевому підсумку може бути зведена та інтерпретована як “матерія в русі”, що ідеї, наприклад, можуть бути зведені та в кінцевому підсумку ідентифіковані як ідентичні матеріальним процесам, що лежать в їх основі (біологічна структура та функція, наприклад, мозок).

Діалектичний матеріалістичний метод Маркса розглядає дійсність як ціле, єдність природи і суспільства. Зокрема, реальність — це диференційоване ціле, компоненти якого взаємопов'язані й уніфіковані, але не механічно зведені один до одного. Диференціація реальності не є статичним станом, а є безперервним процесом, що викликає постійні зміни. Диференціація цілого обумовлена протиріччям. Реальність, тобто є суперечливою одиницею за складом, з огляду на взаємозв'язок елементів цілого. І саме ця конститутивна суперечність реальності керує її зміною в історії. Ми живемо не в статичному світі. Насправді вся природа піддається постійним змінам. “Вся доступна нам природа утворює якусь систему, якийсь сукупний зв'язок тіл, причому ми розуміємо тут під словом тіло всі матеріальні реальності, починаючи від зірки і закінчуючи атомом і навіть частинкою ефіру, оскільки визнається реальність останнього. У тій обставині, що ці тіла перебувають у взаємному зв'язку, вже укладено, що вони впливають друг на друга, і це їхнє взаємне вплив друг на друга і є саме рух. Вже тут виявляється, що матерія немислима без руху”[12, с.45]. Земля постійно обертається навколо власної осі й обертається навколо Сонця. Це призводить до дня і ночі, а також до різних сезонів. Ми народжуємося, дорослішаємо і старіємо, поки не помremo. Все знаходиться в русі, змінюється, росте і розвивається або минає і вмирає. Будь-який тип рівноваги є відносним, тобто лише по відношенню до інших форм руху. Кожен вид, кожен аспект органічного життя розвивається, поглинаючи матерію ззовні і водночас викидаючи іншу непотрібну матерію; постійно одні клітини гинуть, а інші оновлюються. Згодом організм повністю трансформується, оновлюється, з ніг до голови. Отже, кожна органічна сутність є водночас і сама собою і водночас чимось іншим, ніж вона сама. Це явище не можна пояснити ні метафізичним мисленням, ні формальною логікою, оскільки обидва не здатні пояснити протиріччя. Так званий здоровий глузд не може осягнути суперечливу реальність поза певними межами. Навпаки, діалектика розуміє речі в їх контексті, в їх розвитку і в їхньому русі. Енгельс описав різноманітні процеси зміни “діалектики природи” так: “Ось вічний кругообіг, в якому рухається матерія, — кругообіг, який завершує свою траєкторію лише в такі проміжки часу, для яких наш земний рік уже не може бути достатньою одиницею виміру; кругообіг, в якому час найвищого розвитку, час органічного життя і, ще більше, час життя істот, що усвідомлюють себе і природу, відміряно так само мізерно, як і той простір, в межах якого існує

життя і самосвідомість; кругообіг, в якому кожна кінцева форма існування матерії - байдуже, сонце або туманність, окрема тварина або тваринний вигляд, хімічна сполука або розкладання - однаково минула і в якому ніщо не вічне, крім вічно змінюється, вічно рухається матерії та законів її руху і зміни. Але як би часто і як би безжально не відбувався в часі та в просторі цей кругообіг; скільки б мільйонів сонців і земель не виникало і не вмирало; як би довго не тривало час, поки в якійсь сонячній системі і лише на одній планеті не створилися умови для органічного життя; скільки б незліченних органічних істот не мало раніше виникнути і загинути, перш ніж з їхнього середовища розвинуться тварини зі здатним до мислення мозком, знаходячи на короткий термін придатні для свого життя умови, щоб потім бути теж знищеними без милосердя, — у нас є впевненість, що матерія у всіх своїх перетвореннях залишається вічно однією і тією ж, що жоден з її атрибутів ніколи не може бути втрачений і що тому з тією самою залізною необхідністю, з якою вона колись вигубить на землі свій вищий колір — мислячий дух, вона повинна буде його знову породити десь в іншому місці та в інший час”[12, с.49].

“Історія природи та людського суспільства ось звідки абстрагуються закони діалектики. Вони якраз не що інше, як найбільш загальні закони обох цих фаз історичного розвитку, а також самого мислення. По суті, вони зводяться до наступних трьох законів:

Закон переходу кількості в якість і назад.

Закон взаємного проникнення протилежностей.

Закон заперечення заперечення.

Всі ці три закони були розвинені Гегелем на його ідеалістичний манер лише як закони мислення” [12, с.38].

Закон перетворення кількості в якість. Поняття кількості і якості яскраво описується в “Капіталі”. “Кожну корисну річ, як, наприклад, залізо, папір тощо, можна розглядати з двох точок зору: з боку якості та з боку кількості. Кожна така річ є сукупність багатьох властивостей і тому може бути корисна різними своїми сторонами. Відкрити ці різні сторони, а отже, і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку. Те ж саме слід сказати про відшукання громадських заходів для кількісної боку корисних речей. Відмінності товарних заходів частково визначаються різною природою самих вимірюваних предметів, частково ж є умовними. Щоб з'ясувати, як простий вираз вартості одного товару міститься у вартісному відношенні двох товарів, необхідно передусім

розглянути це останнє незалежно від його кількісної сторони. Звичайно ж надходять саме навпаки і бачать у вартісному відношенні лише пропорцію, в якій прирівнюються одна одній певні кількості двох різних сортів товару. При цьому забувають, що різні речі стають кількісно порівнянними лише після того, як вони зведені до одного і того ж єдності. Тільки як висловлювання однієї й тієї ж єдності є однойменними, отже, сумірними величинами[13, с.44].

Суть розуміння змін дає нам зрозуміти Гегель в “Наука логіки”: “...вода, коли змінюється її температура, не тільки стає від цього менш теплою, але і проходить через стани затвердіння, крапельної рідини і пружної рідини; ці різні стани наступають не поступово, чисто поступова зміна температури раптом переривається і затримується цими точками, і поява другого стану є стрибком. – Будь-яке народження і будь-яка смерть – це не триваюча поступовість, а, навпаки, перерва такої поступовості і стрибок з кількісної зміни в якісну”[11, с.466]. Закон переходу кількості в якість і назад може відбуватися лише шляхом кількісного додавання чи кількісного зменшення матерії чи руху (так званої енергії). Всі якісні відмінності в природі ґрунтуються або на різному хімічному складі, або на різних кількостях або формах руху (енергії), або що має місце майже завжди, на тому й іншому. Отже, неможливо змінити якість якогось тіла без додавання чи відібрання матерії чи руху, тобто без кількісної зміни цього тіла.

Світ, у якому ми живемо, формується єдністю суперечностей, або єдністю протилежностей: холод-спека, світло-темрява, капітал-праця, народження-смерть, багатство-бідність, позитив-негатив і так далі. Те, що два полюси суперечливих антитез можуть співіснувати як одне ціле, вважається парадоксом у здоровому глузді. Парадокс — це визнання того, що два суперечливі або протилежні міркування можуть бути істинними. Це ментальне відображення єдності протилежностей у матеріальному світі.

Рух, простір і час є не що інше, як прояв матерії. Рух є протиріччям: бути в одному місці і перебувати в іншому одночасно. Це союз протилежностей. Щоб зрозуміти щось, зрозуміти внутрішню сутність чогось, необхідно з'ясувати його внутрішні суперечності. За певних обставин загальне є окремим, а конкретне — загальним. Те, що речі перетворюються на свою протилежність — причина стає наслідком, а наслідок — причиною — це тому, що речі є лише ланками нескінченного

ланцюга еволюції матерії. Суперечності виступають рушійною силою розвитку. Найяскравішим прикладом цього є класова боротьба. У капіталізмі ми бачимо два ворогуючих класи: клас капіталістів і клас робітників. Боротьба за створену робітниками і привласнену капіталістами додаткову вартість веде до непримиренної боротьби. Це стане основою для повалення капіталізму, а разом з ним і розв'язання протиріч через розкладання класів.

Загальна закономірність історичного розвитку не описує лінійного руху вгору, а є складною взаємодією, в якій кожен крок вперед досягається лише ціною часткового кроку назад. Ці рухи назад, у свою чергу, коригуються на наступному етапі розвитку за допомогою нового руху вперед. Закон заперечення заперечення показує повторення на більш високорозвиненій стадії певних якостей і моментів нижчого ступеня і видиме повернення минулих відносин. Ми можемо спостерігати безперервну боротьбу між формою і змістом, змістом і формою, що веде до руйнування старої форми та трансформації її змісту. Цей процес краще порівнювати зі спіраллю, при якому рух повертається до вихідної точки, але на більш високому рівні. Іншими словами, історичний прогрес відбувається через низку протиріч. Попередні стадії заперечуються, але не усуваються повністю. Замінений рівень не стирається повністю, а зберігається на новому рівні. “Капіталістичний спосіб привласнення, що впливає з капіталістичного способу виробництва, а отже капіталістична приватна власність, є першим запереченням індивідуальної приватної власності, заснованої на власній праці. Але капіталістичне виробництво створює власне заперечення з необхідністю природного процесу. Це заперечення заперечення”[13, с.773].

У своїй книзі “Анти-Дюрінг” Енгельс показує безліч яскравих прикладів заперечення заперечення. “Візьмемо, наприклад, ячмінне зерно. Біліони таких зерен розмелюються, розварюються, йдуть на приготування пива, а потім споживаються. Але якщо таке ячмінне зерно знайде нормальні для себе умови, якщо воно потрапить на сприятливий ґрунт, то під впливом теплоти та вологості з ним відбудеться своєрідна зміна: воно проросте; зерно, як таке, перестане існувати, зазнає заперечення; на його місці з'являється, що виростало з нього рослина – заперечення зерна. Який нормальний життєвий шлях цієї рослини? Воно росте, цвіте, запліднюється і, нарешті, виробляє знову ячмінні зерна, а щойно останні дозріють, стебло відмирає, піддається своєю чергою заперечення. Як

результат цього заперечення ми маємо знову первинне ячмінне зерно, але не просто одно зерно, а в десять, двадцять, тридцять разів більше зерен. Види хлібних злаків змінюються вкрай повільно, так що сучасний ячмінь залишається приблизно таким самим, яким він був сто років тому. Але візьмемо якусь пластичну декоративну рослину, наприклад далію або орхідею; якщо ми, застосовуючи мистецтво садівника, будемо відповідним чином впливати на насіння і рослина, що розвивається з нього, то в результаті цього заперечення заперечення ми отримаємо не тільки більше насіння, але і якісно покращене насіння, дає більш красиві квіти, і кожне повторення цього процесу, кожне нове заперечення заперечення посилює ці якісні покращення. – Подібно до того, як ми це бачимо щодо ячмінного зерна, процес цей відбувається у більшості комах, наприклад у метеликів. Вони розвиваються з яєчка шляхом заперечення його, проходять через різні фази перетворення до статевої зрілості, спаровуються і знову заперечуються, тобто вмирають, як тільки завершився процес відтворення і самка відклала безліч яєць”[14, с.293].

ВИСНОВОК

У даній роботі було розглянуто поняття, принципи та категорії діалектики, а також описані та проаналізовані, в історичних етапах, погляди мислителів, які сформулювали та розробляли діалектичні методи пізнання. Підсумовуючи вище написане, можна зробити висновок, що діалектика є універсальним методом пізнання, який має давню історію. Діалектика здобула багато послідовників, оскільки її домінуючою концепцією є суть реальності як постійної зміни, кожен з яких певною мірою трактував процес по-своєму. Наприклад, твердження “Я знаю лише те, що нічого не знаю, але інші не знають і цього” вимовлене Сократом, містить у собі ядро його мудрості й формує коріння, з яких діалектичний метод виростає. Мета метода, античного філософа, полягає в тому, щоб подолати свою гординю, яку він “знає”, або, інакше кажучи, первісні, суб’єктивні знання, і таким чином звільнити розум для критичного вивчення альтернативних можливостей. Формою досягнення мети — є діалог, який ми можемо вивчати завдяки, учню Сократа, Плату. Метод відкриття діалогу майже в кожному випадку полягає в тому, щоб поставити питання сенсу (запитати визначення терміна або термінів заради формування логічного аргументу). Наприклад, Сократ може запитати на початку діалогу: “Якщо ви стверджуєте, що є чесною людиною, як би ви визначили чесність?” Або він може запитати визначення чесноти у людини, яка стверджує, що є добродібною, або у людини, яка стверджує, що є сміливою, про визначення мужності. І тоді Сократ міг би попросити приклади мужньої, чи добродібною, чи чесною поведінки; або він може попросити аналоги (подібні речі) до цих речей.

У середні віки діалектика, поряд з граматиною та риториною, стала одним із трьох напрямків вивчення “тривіуму”, основою вільних мистецтв. У цей час діалектика розвивалась, доопрацьовувалась і застосовувалась у певних прикладних цілях, у вирішенні теологічних та філософсько-теологічних питань та завдань, які були актуальні для тієї парадигми. Коли ми наближаємося до Нового часу, ми помічаємо, що філософи негативно ставилися до схоластики, схоластичних методів, до Середньовіччя, саме через це на якийсь період діалектика була забута. Успіх діалектики в цей період пояснюється здатністю діалектичних аргументів дати певні відповіді в період, коли наукові зусилля не були у творчому розквіті та переважали авторитети минулого. Вплив застосування діалектики протягом століть особливим чином виявляється у філософських працях

Канта. Для Канта діалектика — це аналіз перешкод розуму. Розум має структурну тенденцію виходити за межі сфери досвіду в непізнаване, і при цьому він допускає ряд помилок. Трансцендентна діалектика прагне показати межі апріорного знання (знання, отримане без досвіду) і категорії розуму, які також існують апріорно, тобто без попереднього знання. Кант стверджує, що трансцендентного (метафізичного) знання практично не існує, тобто що розуміння і розум не могли винайти нічого нового, і не могли б посилити вже наявне знання без досвіду. Термін “трансцендентальний” у творчості Канта — це те, що існує поза нами та нашим досвідом, і приблизно співвідноситься з метафізикою. В трансцендентальному допустима суперечка про чисте розуміння, що відповідає його категоріям розуму та апріорного знання. А якщо ми сперечаємося про об’єкти без досвіду, то така дискусія є лише діалектичною, тобто служить лише для перевірки або заперечення існуючих переконань, але не може дати нічого нового. Отже, трансцендентно-діалектичне це немов ілюзорні висновки, зроблені розумом. Саме слово, “діалектичний” має на увазі ітераційний підхід положень і висновків, які, на думку Канта, не мають меж, аж до абсурду через неправильне тлумачення та судження емпіричних фактів у формі ілюзій. Кант витратив багато зусиль, розбираючи джерело раціональних ілюзій, знаходячи вагомні аргументи. Антиномії є найточнішим доказом наслідків діалектичного механізму, які, по суті, призводять до чистих логічних протиріч, демонструючи структуру теза+синтез=суперечність.

Прямим продовженням вчення Канта — є філософські погляди Фіхте. Діалектичний ідеалізм Фіхте зробив спробу об’єднання теоретичних і практичних аспектів пізнання, які були виділені Кантом. Він зробив це, відкинувши ноуменальну сферу Канта. Немає нічого у світі, що не було б результатом діяльної, творчої активності абсолютного “Я”. “Я” — певний ідеал, тотожність поняттям свобода, воля, високі моральні норми. Самореалізація “Я” йде через діяльність розуму. За Фіхте, все, що не залежить від свідомості, є продуктом несвідомої діяльності уяви та її розмежувань, які з’являються свідомості в різних аспектах — таких як відчуття, споглядання, уявлення, розуміння, розум і навіть час, простір і вся система категорій теоретичного Я. Світ, породжений несвідомою діяльністю абсолютного Я, не є самостійною сутністю: природа — це лише матерія — об’єкт чи перешкода, яку необхідно подолати; вона не має самостійного існування і сама по собі нічого не варта. Подолаючи кожную

наступну перешкоду, практичний суб'єкт, спочатку несвідомо, все ближче наближається до самоідентичності.

Наступні діалектичні ідеї філософа, які були розглянуті в роботі, належать Гегелю. Для мислителя “діалектика” є початком і основою всього реального руху, це те, що впливає на кожну подію у світі. Головна категорія діалектики — суперечність, адже категорії, що не відображають внутрішню суперечливість речей, на його думку, не можуть відобразити істину. Суть діалектичного методу Гегеля виражається в схемі, яку він назвав тріадою (складається з трьох елементів): тез – антитеза – синтез. Логіка, природа і дух склали етапи розвитку Ідеї. Ідея починає свій розвиток з логіки (тези), вона заперечується другим рівнем – від природи (антитеза); нарешті ідея переходить до третього рівня розвитку – перетворюється на Дух (синтез), який об'єднує всі рівні. Єдність протилежностей, їх взаємопроникнення і заперечення – це діалектичний закон. Саме основні закони діалектики, популяризовані Енгельсом, це закон перетворення кількості в якість, закон єдності протилежностей і закон подвійного заперечення, тобто заперечення заперечення. Перший закон перетворення кількості в якість говорить, що за межами однієї точки кількісні зміни становлять якісні зміни. Другий закон, єдність протилежностей, говорить про те, що реальність за своєю суттю суперечлива і що кожна конкретна реальність є єдністю суперечливих елементів. Третій закон, полягає в тому, що в процесі розвитку предмета на певному етапі він починає змінюватись і попередній стан заперечується новим станом.

В даній роботі можна прослідкувати відповідь на питання: “В чому полягає сенс діалектичної методології пізнання?” Він полягає в спробі вирішення незгоди шляхом раціональної дискусії, адже не все можна звести до логіки чи математики. Існують питання, які потребують внутрішнього або зовнішнього діалогу. Саме завдяки діалектиці, яка шукала суперечності в запропонованій теорії або в установленій істині, уможлиблюється розвиток. Вдосконалення методів є вирішальним елементом у прогресі. Сучасне суспільство стикається з глобальними проблемами, вирішення яких вимагає масштабних програм, які можуть бути реалізовані лише через співпрацю багатьох наук, програм, розроблених для розв'язання проблем екології, демографії, урбанізації, освоєння космосу тощо. Таким чином, виникає потреба не тільки об'єднати зусилля фахівців у різних галузях, а й об'єднати наукові дані в ситуаціях,

коли в принципі немає повної чи певної інформації про об'єкт в цілому, як систему. Поглиблення взаємозв'язку наук призводить до того, що результати, моделі і методи одних наук все ширше використовуються іншими, відносно менш розробленими в методологічному сенсі і більш складними за об'єктом дослідження. Саме діалектичний метод створює умови для еволюції методів, які можуть забезпечити ефективну взаємодію та синтез методів різних наук і розкрити методи дослідження, логічний апарат. Можна навести, наприклад, принципи кібернетики з її категоріями контролю, інформації, зворотного зв'язку тощо; системний аналіз як подальший творчий розвиток принципів і категорій діалектики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шишкіна Є.К., Носирєв О.О. Методологія наукових досліджень [Текст]: навч. посіб. / Є.К. Шишкіна, О.О. Носирєв. – Х.: Вид-во “Діса плюс”, 2014. – 200 с.
2. Ігор Захара. Лекції з історії філософії. — Львів: Видавництво ЛБА, 1997. — 398с.
3. Платон. Діалоги/ Пер. з давньогр. — К.:Основи, 1999 — 395с.
4. Платон. Держава/Пер. з давньогр. Д.Коваль.— К.:Основи, 2000— 355с.
5. Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт.І. Бурковського. — К . : Юніверс, 2000. — 504 с.
6. Фихте И . Г . Сочинения в двух томах. Т. 1. / Сост. и примечания Владимира Волжского — СПб.: Мифрил, 1993. — 687 с.
7. Фихте И. Г. Сочинения в двух томах. Т. II. / Сост. и примечания Владимира Волжского. — СПб.: Мифрил, 1993. — 798 с.
8. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. М., “Мысль”, 1974.
9. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. М.: Наука, 2000
10. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х т. Т. 3. М., “Мысль”, 1972. 371 с.
- 11.Гегель, Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х томах. Т. 1. М., “Мысль”, 1970. 501 с.
- 12.Фридрих Энгельс. Диалектика природы. ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1953. — 353 с.
- 13.Маркс К. Капітал, т. I. - Маркс К., Енгельс Ф. Соч., Т. 23, с.920.
- 14.Энгельс, Фридрих. Анти-Дюринг ; Диалектика природы: Издательство “Э”; Москва; 2017— с.1375
- 15.Стивен Хокинг, Леонард Млодинов. Кратчайшая история времени; [пер. с англ. Б. Оралбекова под ред. А. Г. Сергеева]. — СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2011. — 180 с.
- 16.История науки и техники. Учебно-методическое пособие./Под ред. Ткачева А.В. – СПб.: СПб ГУ ИТМО, 2006. – 143 с.
- 17.Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. - К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. - С. 237-324
- 18.Фейербах Л. Сочинения: В 2 т. Пер. с нем. / Ин-т философии. - М.: Наука, 1995. Т. 1 .-502 с

ДОДАТОК 1. АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ

Апорія - форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленевою рефлексією. Зазначені суперечності фігурують у вигляді несумісності висновків, котрі випливають із чуттєвого досвіду, із тими, що є продуктами теоретичного аналізу цього досвіду.

Апостеріорі - філософські поняття, що визначають знання, набуте з досвіду.

Апріорі – філософський термін, що має важливе значення в теорії пізнання, зокрема, у філософії І. Канта. Означає знання, отримане незалежно від досвіду, властиве свідомості споконвічно. Апріорне знання протилежне апостеріорному.

Аргумент - 1) Підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування підтвердження чогось. 2) У логіці - істинне судження, за допомогою якого в процесі логічного доведення встановлюють істинність тези.

Бог - вищий, надприродний об'єкт філософської і релігійної думки та основний предмет релігійного культу. Наділений якостями абсолютного суб'єкта, якому властива абсолютна досконалість, найвищий розум, всемогутність, духовність, всезнання, самодостатність, вічність, всеблагість, безмежність, незбагненність для розуму, єдиність (у монотеїстичних релігіях).

Буття - синонім існування, котрий виражається граматичною і логічною зв'язкою "є". В такому сенсі Б. універсальне, може стосуватися будь-яких природних і штучних утворень, речей, людей тощо. Але воно і беззмістовне, абстрактне, бо байдуже, до чого застосовується. У Гегеля таке Б. в логіці має назву "чисте Б."

Виключеного третього закон - логічний закон, сутність якого полягає в тому, що з двох висловлювань, в одному з яких стверджується те, що заперечується у другому, - одне є неодмінно істинним. Тобто істинне або саме висловлювання, або його заперечення ("третього не дано"). Схема В. т. з. записується таким чином: $A \sim A$.

Відносна істина - неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке внаслідок своєї неповноти і неточності змінюється, поглиблюється в процесі розвитку пізнання. В. і. двоїста, суперечлива: як відображення дійсних сторін об'єкта, вона містить в собі момент абсолютного знання, як відображення неповне та неточне - момент омани.

Відчуття - одна із пізнавальних здатностей у теорії пізнання, полягає в перетворенні енергії зовнішнього подразнення на факт свідомості суб'єкта завдяки безпосередній дії матеріальних об'єктів на органи чуття людини: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. В результаті виникає суб'єктивний образ об'єктивної реальності, який є відносно правильним відбитком окремих властивостей предметів і явищ.

Віра – поняття, що характеризує світоглядну позицію і психологічну установку особистості, один з орієнтирів людської діяльності. Віра проявляється у прийнятті певних тверджень, ідей (релігійних, наукових, філософських, політичних тощо), у впевненості у своїх можливостях, у довірі до інших людей. У залежності від установок суб'єкта віра може мати як творчий, конструктивний, так і догматичний, консервативний, деструктивний характер. У історії філософії й психології розрізняють три різновиди віри: емоційна, інтелектуальна, вольова.

Гіпотеза - спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло під час дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми.

Дихотомія - у загальному значенні - поділ цілого на дві частини; в логіці - поділ за ознакою суперечності.

Діалектика - вчення про об'єктивну суперечливість буття, тотожність протилежностей (конечне і безконечне, перервне і безперервне, зв'язок і відокремленість, сталість і мінливість і т. д.), які, однак, не нейтралізують одна одну, а реалізуючись у своїй тотожності як рух, розвиток і творчість, розгортаються в багатоманітність конкретних форм суцього.

Діалог - в античній філософії метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного знаходження на них відповідей (Сократ, Платон), У сучасній філософії Д. - універсальна форма відношення "Я - Ти" як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення у житті.

Дух – поняття, що означає творче першоначало організації та розвитку світу. При цьому дух може виступати як поняття (панлогізм), як субстанція (пантеїзм), як особистість (теїзм, персоналізм).

Знання - особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності.

Іронія - певного роду риторичний прийом, завдяки якому висловлення набуває прихованого змісту, відмінного (нерідко - протилежного) від буквального, проте формулювання останнього завжди натякає на істинність саме прихованого змісту.

Істина – вірне, адекватне відбиття дійсності в думці.

Капіталізм – суспільний лад, основою якого є всеохопне товарне виробництво і самозростання капіталу.

Категоричний імператив – категорія філософії І. Канта, що позначає належну поведінку людини, відповідно до свободи волі й загальних вимог.

Категорія – у філософії найбільш загальні, ґрунтовні поняття, що відображають найістотніші, закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності та пізнання.

Логіка – філософська наука про мислення, його закони, форми, прийоми та правила, застосування яких дозволяє в процесі пізнання досягти об'єктивної істини і взємопорозуміння сторін. Сьогодні відомі формальна, діалектична, математична, символічна логіки. Поняття „логіка” вживається також для позначення необхідного зв'язку предметів та явищ світу – „логіка речей”, логіка мікросвіту, логіка подій тощо.

Метод – сукупність заходів та операцій практичних та теоретичних дій людини, спрямованих на пізнання об'єкта; в науці – це засіб одержання нових результатів пізнання. Вибір методу залежить від досліджуваного об'єкта і повинен відповідати сутності об'єкту. Методи пізнання поділяються на всезагальні, загальні для ряду наук, та часткові, що застосовуються лише в одній науці.

Методологія – (від метод і грец. логос - вчення) - 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

Наука – сфера суспільної діяльності людини, функцією якої є вироблення та теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Поняття науки містить як процес отримання нового знання, так і наслідок цієї діяльності – суму одержаних на даний час знань, що створюють в сукупності наукову картину світу.

Пізнання – процес цілеспрямованого активного відображення світу в свідомості, процес отримання знань про властивості, закони дійсності. Це процес ідеального засвоєння світу.

Протилежності – це взаємопов'язані сторони єдиного, які одночасно покладають і виключають одна одну, знаходяться у відношенні єдності та боротьби.

Свідомість – фундаментальна філософська категорія, яка означає властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії. В різних філософських системах свідомість розглядають як субстанцію або основу буття; як властивість високоорганізованої матерії, вищу ідеальну форму відображення та духовного освоєння світу. Свідомість існує у двох формах як індивідуальна та суспільна.

Теорія - 1. Система поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення будь-якого явища. 2. Вища, розвинена форма організації наукового знання, яка дає цілісно уявлення про закономірності та істотні зв'язки певних галузей дійсності – об'єктів даної теорії.